

2001. SZEPTEMBER 11. – FORDULÓPONT?

Hankiss Elemér

tudományos tanácsadó, MTA Politikatudományi Intézet

Fordulópont? Igen is, meg nem is. Annyiban igen, hogy minden valószínűség szerint fontos, esetleg világtörténelmi jelentőségű fordulat játszódik le napjainkban. Annyiban viszont nem, hogy nem szeptember 11-én fordult, recsegve-ropogva, új irányba a világ. Ahogy a 18. század végén sem egyetlen nap alatt zajlott le a fordulat. 1789. július 14-én a Bastille lerombolása fontos, később szimbolikussá vált esemény volt, de az a nagy átalakulási folyamat, amelyet pontatlanul nagy francia forradalomnak szokás nevezni, már évtizedekkel korábban kezdődött, és július 14-e után is évtizedekig tartott tovább. Voltak, akik már évekkal, évtizedekkel korábban megsejtették és jelezték a kibontakozó változásokat. De a túlnyomó többség, politikusok, gondolkodók és hétköznapi polgárok egyaránt, vakok voltak és süketek. Nem látták, nem hallották meg a változásfolyamatnak azokat a jeleit, amelyek később, a jövőből visszatekintve olyan nyilvánvalónak látszottak s látszanak.

Vajon az elmúlt évtizedekben nem voltunk-e mi is vakok és süketek?

Igaz, politikusok és gondolkodók lázasan vitatkoztak már a két háború között is a nyugati világot és civilizációt fenyegető veszélyekről. A világsajtó is a „sárga veszedelem”-ről, a „kapitalizmus világválságá”-ról, „a tömegek lázadásá”-ról szóló hírektől zengett. És emlékezzünk: világátalakító terveket harsozó erőkkal, a bolsevizmussal és fasizmussal kellett megküzdenie a nyugati civilizációnak. Sokasodtak a figyelmeztető jelek a második világháború után is. A maoizmus a szegények világgraszáló lázadásával, a hidegháború a nuk-

leáris katasztrófa rémével fenyegette a nyugatot. A Római Klub első jelentése óta azután egymást követték a riasztó előrejelzések a Föld erőforrásainak és energiatartalékainak kimerüléséről, a neomalthusiánus túlnépesedés vagy az exponenciális technikai-gazdasági fejlődés veszélyeiről, a közeledő ökológiai katasztrófa borzalmairól, a várható, és egyre-másra be is következő államcsödékről, lokális és regionális válságokról.

Azt sem mondhatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben, években mindezek a figyelmeztetések teljesen süket fülekre találtak volna. Több világszervezeti döntés született, nemzetközi programok indultak be a gazdasági fejlődés beindítására és a nyomor enyhítésére, a járványos betegségek visszaszorítására a világ szegény országaiban, a menekültek és hontalanná váltak ellátására, s az utóbbi időben már egy-egy pusztító polgárháborút is próbált megfékezni a nemzetközi közösség. Előre nem látott, negatív mellékhatásaik ellenére sem vonhatja joggal senki sem kétségbe azt, hogy az elmúlt évtizedekben ezek a programok sok emberi szenvedésen enyhítettek.

De joggal azt sem mondhatja senki, hogy e programok összességükben kellőképpen és hatásosan kezelték azokat a növekvő problémákat és feszültségeket, amelyeket egyfelől örököltünk a múltból (nemzetállami és etnikai ellentétek, a gyarmatbirodalom és bomlása, parancsuralmi, oligarchikus és „feudális” rendszerek fennmaradása, elmaradottság, szegénység), másfelől a hosszan elhúzódó hidegháború, illetve a „globalizáció” fogalma alatt összevont radikális világgaz-

dasági változások nyomán újonnan támadt problémákat, amelyek egyre inkább kiéleződtek, kiéleződnek.

Valljuk be őszintén, az elmúlt évtizedben, a szovjet birodalom összeomlása után, a nyugati világ – és nem csak Amerika – egy kicsit, vagy nagyon is „elszállt”. Beleszédült ön maga sikerességébe. Könnyen és gyorsan elfelejtette két világháború és a haláltáborok borzalmait, a gazdasági válságokat, a demokrácia vergődését a század eső felében.

Ünnepeltük a szabad világ véglegesnek hitt győzelmét. Úgy éreztük, már semmi sem szabhat gátat a „nyugati modell” és a demokrácia diadalmas terjedésének, a mitikussá felmagasztosult Digitális és Információs Forradalomnak, a szűnni nem akaró *bull market*-nak és a (mi világunkban) tartósan növekvő prosperitásnak, a fogyasztói civilizáció áradó kellemességének, a világot jótékonyan besugárzó *pax americaná*-nak. Ebben az eufóriában hajlamosak voltunk megfeledkezni a világ másik feléről, a sokasodó problémákról, a szűnni nem akaró vagy akár növekvő nyomorról, az éleződő feszültségekről.

A szeptember 11-ét megelőző hónapokban, jobb vagy rosszabb híján, már a Földet tengelyéből kivetű és évekre porfelhőbe burkoló meteoritbecsapódások és genetikai katasztrófák jóslatásával vagy éppen katasztrófafilmek sokaságával próbálták a médiák kiközösíteni minket békésen kérődző elégedettségünkben és rutinszerűen jól működő világunk szelíd unalmából.

Szomorú, hogy szeptember 11-ének kellett elkövetkeznie ahhoz, hogy ráeszméljünk: világunk és életünk törékenyebb, jövőnk ismeretlenebb és bizonytalanabb, mint hittük. A döbbenet, a fájdalom, a felháborodás, a gyász napjai után eljött az ideje annak, hogy megkérdezzük: mi történt velünk, mi történt a világgal szeptember 11-én? Ez a nap valóban fordulópontja-e jelenkori történelmünknek? S ha az, akkor ugyan merre fordul a világunk?

Ha megigézve meredünk szeptember 11-ére, akkor erre a kérdésre nem tudunk válaszolni. Mert egyetlen pontból bármilyen irányba húzhatók vonalak. Ki kell tágítanunk figyelmünk körét, és meg kell vizsgálnunk azt, hogy milyen változástendenciák indultak el, bontakoztak ki az előző években, évtizedekben. E folyamatok egy része lehet, hogy megszakadt szeptember 11-én. De többségük feltehetőleg tovább fut, akkor is, ha ez a bizonyos *dies irae*, s ami utána következik, módosítja, lefékezi vagy felgyorsítja, új irányba tereli egyik vagy másik pályáját.

Az alábbiakban számba veszek néhányat a legfontosabb változástendenciák, illetve a velük kapcsolatos hipotézisek közül: segítségünkre lehetnek abban, hogy megértsük, mi történt, mi történik, s mi történhet velünk ezekben az évtizedekben. (E hipotézisek és elméletek nem föltétlenül zárják ki egymást. Vannak, amelyek a változás korábbi vagy későbbi szakaszát próbálják értelmezni; mások a változásfolyamaton belül különböző erővonalakat emelnek ki; megint mások ugyanazokat a folyamatokat más és más fogalomrendszerben értelmezik; és így tovább.)

Indusztriális kor – posztindusztriális kor

Ez volt az egyik első hipotézis jelenkori világunk átalakulásáról.

Szerzői szerint a második világháború után a fejlett ipari társadalmak fokozatosan átalakultak „posztindusztriális” társadalmakká, amelyekben a nem anyagi javak termelése és a szolgáltató ágazat vált, a hagyományos iparágak fölé kerekedve, a meghatározó gazdasági tevékenységgé.

Ez a folyamat a fejlett világban már a hetvenes-nyolcvanas években lezajlott. A szeptemberi események valószínűleg nem lesznek már hatással rá. Csak a legrosszabb forgatókönyv, egy mélyreható világválság következményeképp tételezhető fel, hogy

a ma már jelentős mértékben globális szolgáltatások hálói szétszakadoznak, és a pusztta megélhetést biztosító, alapvető anyagi javak termelése válik újra domináns gazdasági erővé.

Modern kor – posztmodern kor

A hetvenes-nyolcvanas években a modernitás-posztmodernitás átmenete vált a nyugati civilizáció gyökeres átalakulásának egyik domináns magyarázó elvévé. E hipotézis megfogalmazói szerint az a 18. század közepén megindult modernizációs folyamat, amely két évszázadon át meghatározta a világ alakulását, a huszadik század hatvanas-hetvenes éveiben kifulladt. A század véres eseményei, a parancsuralmi rendszerek tobzódása, a szekularizáció felgyorsulása és más tényezők sokakban megrendítették a töretlen és diadalmas haladásba, az emberi értelem korlátlan hatalmába, az ember alapvető jóságába és józanságába, a végső és biztos igazságok létébe vetett hitet.

Egyre többekben erősödött az a meggyőződés, hogy nincs egyetlen diadalmas *történelem*, hanem csak „történelmek” vannak, egymás mellett futó, egymást keresztező, szerteágazó történelmi folyamatok. Nincs univerzális igazság, csak kultúrákhoz, helyzetekhez, szubjektumhoz kötött igazságok vannak, ha egyáltalában vannak. A nyugati civilizáció nem az egyetlen és legértékesebb civilizáció, hanem csak egy a sok közül. Az emberi ráció hatalma nem korlátlan, a világ nem teljesen kiszámítható, a véletlen, az esetleges is fontos szerepet játszik benne. Az emberi élet törékeny. Nincs emberi méltóság ironia és önironia, remény és rezignáció nélkül.

Az első pillanatban mindez – a bizonytalanság, a rezignáció, a kiszámíthatatlanság élménye – mintha nagyon is megfelelné pillanatnyi életérzésünknek. Lehetséges, hogy szeptember 11-e és ami még következhet, sokakban még jobban megrendíti a moder-

nizációs kor haladástudatát, optimizmusát, magabiztosságát.

Ha ez mások jobb megértésével, a létező világ sokféleségére való komolyabb odafigyeléssel, több empátiával és türelemmel jár együtt, akkor talán egy lépést teszünk majd egy emberségesebb világ felé. Ha viszont vállvonogató relativizmusba csap át, ha a reménytelenség érzését és a szorongást erősíti föl bennünk, akkor veszélyes lejtőn indít el minket, indítja el a világot.

De elképzelhető egy épp ellenkező irányú hatás is. Az, hogy egy bizonytalanná váló világban az emberek még erősebben belekapaszkodnak az „egyszerű” igazságokba, a készen kapott bizonyosságokba, önmaguk és önnön civilizációjuk nagyszerűségének s mindenekfelettvalóságának tudatába, gög-jébe. Közömbössé vagy türelmetlenné válhatnak mások, más társadalmak, más kultúrák iránt, félelem lehet úrrá rajtuk minden iránt, ami más, mint ők. A türelmetlenség és a félelem pedig türelmetlenséget és félelmet szül, s máris kirajzolódik egy önpusztító folyamat körvonalai.

Ideológiák kora – pragmatizmus kora *Pragmatizmus kora – ideológiák kora*

A hetvenes-nyolcvanas években nagy feltűnést keltett és heves vitákat kavart az a hipotézis, amely szerint az ideológiák évezredes uralmának a huszadik század utolsó két évtizedében végre valahára vége szakadt. Annyi tévhit, ideológiai kábítás, veszélyes buzgóság után végre eljött a higgadt, józan cselekvés korszaka, amikor a társadalmi szereplők már a „rational choice” és a pragmatikus józanság szellemében döntenek.

Lehetséges, hogy illúziókba ringattuk magunkat. Lehetséges, hogy a kilencvenes évek pragmatizmusának rövidke közjátéka után újra felbuzog az ideológiák irracionalizmusa és indulattömege. Eddig azt hittük, hogy a különféle fundamentalizmusok az ideológiák korának utolsó, anakronisztikus

maradványai. S most döbbenet látni, hogy egy ilyen nagy trauma és sokk hatására még a legjózanabb társadalmakban is szinte egyik óráról a másikra fortyogni kezd az ideológia lávája.

Lehet, reméljük – az elmúlt napok tápot adnak némi derűlátásra –, hogy hirtelen múltó heveny fertőzésről volt vagy van szó, s a józan gondolkodás és a pragmatikus cselekvés hamarosan felülkerekedik az ideológikus indulatokon. Megjelentek már az első olyan elemzések az amerikai és az európai sajtóban, amelyek csodálattal adóznak annak a fegyelemnek és higgadságnak, amely az első órákban jellemezte az amerikai népet, és amelyek bírálják azokat a politikusokat és médiumokat, akik és amelyek hirtelen átváltottak az indulatokat és félelmeket felkorbácsoló mítoszok és ideológiák retorikájára, és ezzel – ha csak ideig-óráig is – veszélyes pályára vezették társadalmait.

Most nagyon sok függ Amerikától és általában a Nyugattól. Higgadt, fegyelmezett magatartásuk, a világ gondjainak megértéséről tanúskodó szavaik, józan döntéseik jótékonyan kisugározhatnak az egész világra. Melléjük állíthatja azokat is, akik ma még ellenérzésekkel vannak tele velük szemben. És ellenkezőleg: az ideologikusság és indulatosság épp azok malmára hajtja a vizet, akik ellen harcolni akarnak.

Történelem – a történelem vége A történelem vége – új történelem?

A szovjet birodalom összeomlása után több szakértő úgy vélte, hogy ezzel a történelem utolsó nagy konfliktusa, és egyben az emberiség hagyományos, konfliktusokra épülő történelme lezárult. A tőkéletes (nyugati, amerikai, európai) gazdasági, politikai, társadalmi modell már kialakult, már csak ezt kell tovább csiszolgatni, pallérozni és az egész világon elterjeszteni.

Szeptember 11-e nagy és fájdalmas robajjal jelezte, jelezhette, hogy mindez illúzió

volt. Súlyos tévedés. Rá kellett, rá kell ébrednünk, hogy ugyanolyan küzdelmekkel, győzelmekkel és bukásokkal, pusztulással és újrakezdésekkel teli idők várnak ránk a jövőben, mint amilyen az emberiség története mindenkor volt.

Minél hamarabb ráébredünk erre, annál több esélyünk lesz arra, hogy történelmünket – amely egyébként tőlünk függetlenül is tovább fut – mi is alakíthassuk.

Új világrend – új világzűrzavar?

Angolul jobban hangzik ez a szembeállítás: New World Order – New World Disorder. Ha jól emlékszem, bár lehet, hogy tévedek, választási kampányában annak idején Bush elnök apja ígért „új világrendet” az emberiségnek. És most felmerül a félelem, hogy rend helyett épp ellenkezőleg: rendetlenségbe, zűrzavarba sülyedhet a világ.

Megint csak sok függ Amerika, és általában a Nyugat választától. Ha sikerül felvázolniuk egy valóban új világrend körvonalait, ha sikerül egy olyan nemzetközi programot megfogalmazniuk, amely hitelt érdemlően a békésebb és jobb élet reményét ígéri a világ valamennyi népének, szegénynek és jómódúnak, amerikaiaknak, afrikainak, ázsiaiaknak, európaiaknak, bármilyen civilizációhoz, népcsoporthoz, valláshoz tartozónak, akkor van esély arra, hogy az eddignél jobban működő és méltányosabb világrend bontakozik ki.

Ha a kicsinyes önzés és a tehetetlenkedés, az érdekek és ellenérdekek szokásos végtelen birkózása megakadályozza egy ilyen program kidolgozását és beindítását, akkor viszont a „disorder” forgatókönyv megvalósulásának nőnek meg az esélyei.

Hidegháború – Pax Americana? Pax Americana – Észak-Dél háborúja?

Az utóbbi tíz-tizenöt évben sokan fejtegették azt, hogy a hidegháború befejeztével, a peresztrojka beindulásával, a szovjet biroda-

lom összeomlásával a világ átlépett a Pax Americana korszakába. A harmadik világban és másutt is, érthető módon sokan időzjelbe tették a „pax” szót, de a fejlett világban az emberek többsége valóban a béke, a nyugalom és a prosperitás koraként élte meg az elmúlt másfél évtizedet.

És most hirtelen felvillant annak a veszélye, hogy béke rövid tíz-tizenöt éve után belefutunk egy talán még rettenetesebb vi-szályba: Észak és Dél háborújába. A gazdag, fejlett világnak és az elmaradott, szegény világnak abba a konfliktusába, amelyről tudós elmék és kevésbé tudós politikusok már a hatvanas-hetvenes években beszéltek, és amelynek a veszélyére néhányan – köztük talán legdrámaibban, már-már prófétai he-vülettel *Johan Galtung* – azóta is, újra és újra felhívták a figyelmet. Ámde se a vezető politikusok, se a médiumok, se általában az emberek nem vették igazán komolyan e fi-gyelmeztetéseket.

„Amerika új háborúját” emlegetve min-den bizonnyal nem erre a háborúra, hanem a terrorizmus elleni harcra utaltak a politiku-sok és a tévékommentátorok. Ez a két fogal-m azonban ma sokak fejében összekeve-redik. Ha nem sikerül gyorsan és határo-zottan szétválasztani őket a fejlett és a fejlődő világban élők tudatában egyaránt, akkor nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a terrorizmus elleni harc rövidebb-hosszabb időre átcsap Észak–Dél hideg vagy akár forró háborújába. Ez a lehető legrosszabb fordulat lenne.

*Szabad világ – „Amerika erőd”
„Európa erőd”? „Fort West”?*

Büszkék voltunk és vagyunk, hogy a “szabad világ” polgárai lehetünk.

És szorongás tölt el minket, ha arra gon-dolunk, hogy a szeptember 11-ei rettenet arra indíthatja Amerikát, Európát, a Nyugatot, hogy bezárkózzék. Hogy a schengeni és más

meglévő korlátoknál erősebb falakkal vegye körül magát.

Beteljesedhet az a néhány éve újra és újra megfogalmazott jóslat, hogy a nyugati világ előbb-utóbb arra fog kényszerülni, hogy visszavonuljon egy erődítménybe, egy „Amerika Erőd”-be, „Európa Erőd”-be, vagy akár egy „Nyugati Erőd”-be, mert csak így tudja megőrizni a maga szabadságát, jólétét, demokratikus rendjét az erődöt körülözlő szegénység és zűrzavar félelmetes világá-ban. A Római Birodalom hanyatlásának korá-ban éltek a provinciák, a coloniák, a castru-mok ebben az állandósult végvári állapotban. Várakban éltek évszázadokon át a középkor lovagjai, lakótornyokban éltek Firenze vagy San Gimignano gazdag polgárcsaládjai. És kicsi-ben valami ilyesmivel kísérletezik manapság nem egy dél-amerikai ország gazdag uralko-dóosztálya is.

Érthető, hogy a riadalom utáni napokban felágaskodtak ezek a bezárkózási ösztönök. És tudjuk, nagyon nehéz lesz megtalálni a jó egyensúlyt a biztonság vágya és a világ mind-annyiunk számára elengedhetetlenül fontos nyitottsága között.

Nyitott társadalom – zárt társadalom?

Nem föltétlenül kellene betonból-vasból épült, az elektronika és az *I-Age* legújabb vívmányaival védett erődítmények. Bezár-kózhat a társadalom, bezárkózhat az emberi tudat is. Ennek a bezárkózásnak is vannak már jelei.

Pillanatnyi megzavarodottságunkban érdemes elismételni magunknak újra, hogy mit értünk, mit is értettünk a nyugalom évei-ben nyitott társadalmon. Azt értettük rajta, hogy nyitott a világra; nem korlátozza az em-berek lelkiismereti, gondolati szabadságát; nem korlátozza őket mozgásukban, életük, eszméik, hiteik, életstratégiájuk kialakítá-sában. Vallottuk, hogy a nyitott társadalom nyitott a másságra, türelmes más emberek-ke, népekkel, etnikumokkal, eszme- és hit-

rendszerekkel, más hagyományokkal és civilizációkkal. Nyitottnak mondtuk, mert az állampolgároknak joguk és lehetőségük van arra, hogy tudják, mi történik velük, mi történik az országukban. Nyitott volt, mert a hatalom birtokosainak el kellett tűnniük a kritikát.

Mindez a nyitottság veszélybe kerülhet a szeptember 11-e után kialakult válságos helyzetben. Az első napokban voltak is ennek aggasztó jelei. A másságtól való félelem, a másággal szembeni intolerancia – legalábbis néhány napra – úrrá lett a lelkeken.

A politikai vezetők túl gyorsan bezárkóztak a szükségállapot adta lehetőségek és a nemzeti érdekekre való hivatkozás titokzatos, néma falai mögé. A médiumok szinte megbénultak, a kézenfekvő kérdéseket sem tették föl; a józan elemzések és a kritika hangjai csak mostanában kezdenek óvatosan megszólalni.

Mindez nagyon is érthető. De óriási kárt okozott volna a világban, ha tartóssá válik ez az állapot. Ha bezárkóznának a társadalmak, ha bezárkóznának az emberi elmék és tudatok, akkor a nyomorúság „hosszú telére” kellene felkészülnünk.

Multikulturális világ – civilizációk ütközése?

Összefügg az előzőkkel, hogy a második világháború pusztító nemzeti és etnikai konfliktusaiból nagy nehezen kilábalva a fejlett világ társadalmában egyre jobban megerősödött az a meggyőződés, hogy egy jobb jövő egyetlen igazi garanciája csak és kizárólag a nemzetek, etnikumok, civilizációk békés együttélése lehet. Sokat is tettek ennek megvalósulásáért. Gondoljunk csak a francia–német megbékélésre, a soknemzetű és nemzetiségű Európai Unió kialakulására, az amerikai polgárjogi mozgalmak sikerére.

Ebbe az eredményes és mérsékelt enyhítő világba robbant bele az a kilencvenes évek közepén megfogalmazott tudományos hipotézis, amely szerint nem békés, multikulturális világ felé, hanem a civilizációk nagy

összeütközése felé haladunk. A szakértők többsége éles kritikával illette, tudományosan megalapozatlannak ítélte ezt a forgatókönyvet, jóslatot.

És most, íme, egy pillanatra szinte a küszöbére érkeztünk egy ilyen pusztító összeadásnak. Különösen nagy higgadságra, nyitottságra és roppant erőfeszítésekre lesz szükség ahhoz, hogy elkerülhessük ezt a csapdát.

A demokrácia kora – parancsuralmak kora?

Ugyanez vonatkozik a demokráciára is. A kilencvenes években azt hittük, hogy a Szovjetunió bukásával a demokrácia eszméje véglegesen győzelmet aratott. S hogy a demokrácia valóban meghódítja majd a világot minden országát. Elfelejtettük, hogy a huszadik század első felében a demokrácia még élethalálharcot vívott a parancsuralmi ideológiákkal s rendszerekkel, és győzelmi esélyei korántsem voltak egyértelműek. Nem vettük tudomásul, hogy a világ országainak többségében még ma sincs úgynevezett „igazi” demokrácia („genuine democracy”). Sok még a demokráciának álcázott oligarchia, a „demokratúra”, az üres „választási”, illetve „parlamentári” demokrácia, a régi és az újjagzdagok „patrícius demokráciája”, az emberi jogokat semmibe vevő nem liberális demokrácia; és így tovább.

És nem gondoltunk arra sem, hogy még a legkiforrottabb demokráciákat is megrendítheti egy, a szeptember 11-eihez hasonló nagy trauma, s különösképpen kikezdheti egy tartóssá váló veszélyhelyzet vagy háborús állapot, pszichózis. A *Washington Post* szeptember 14-ei közvéleménykutatása szerint az amerikai lakosság 68 százaléka a kemény katonai ellencsapást tartaná helyesnek, még akkor is, ha ez bizonyos fokig korlátozná a szabadságjogokat és a demokratikus intézmények működését Amerikában. Lehet, hogy a kérdés megfogalmazása nem volt igazán szerencsés és pontos. És azt is

tudjuk, hogy azóta már jóval kevesebben gondolják így. De az újra kiderült, hogy kevés dolog rombolja úgy a demokráciát, mint a félelem. A nagy szegénységnek, a súlyos gazdasági válságnak, a kirívó társadalmi egyenlőtlenségeknek és a politikai osztály korruptségának van még ehhez mérhető negatív hatása.

Nemzetállamok – globalizáció

Az utóbbi másfél–két évtized legkurrensebb elmélete a globalizáció fogalmával magyarázza és magyarázza a világ folyamatban levő nagy átalakulását. A nyolcvanas évek második felében vált a gazdasági és politikai elemzések egyik kulcsfogalmává a globalizáció, egyre több tanulmányban s könyvben írták le a pénzügyi tranzakciók, információs rendszerek, távközlési hálók, multinacionális vállalatbirodalmak kialakulását. A kilencvenes években már a médiumok is jelentős teret szenteltek e folyamatnak. Ámde egészen a stockholmi, prágai, Seattle-i, genovai tüntetésekig a nyugati közvélemény nem igazán ébredt rá arra, milyen óriási horderejű problémák merülnek föl e folyamattal kapcsolatban, milyen horderejű társadalmi konfliktusokat szülhet, milyen roppant ellenérdekek, indulatok, erők csaphatnak össze ezen a téren.

Szeptember 11-e a legélesebben talán épp azt a kérdést vetette föl, hogy mit is jelent voltaképpen a globalizáció. Milyen változásokat hoz, milyen gazdasági, politikai, társadalmi problémákat vet föl. Mi lehet a következménye a világ különböző régióiban és országaiban. Hogyan kezelhetők azok a roppant társadalmi problémák, amelyet felvet. Más szóval, hogy a következők közül melyik forgatókönyv érvényesül majd:

a.) Business globalizáció

Tovább halad, diadalmasan, a jelenlegi folyamat, vagyis a globális hálók üzleti érdekek vezérelte kiépülése. Azzal a neokonzervatív vagy neoliberális

ideológiával s erkölcsi alibivel kísérvé – ha erre egyáltalában szükség van –, hogy ha átmenetileg sok társadalmi problémát vet is föl ez a folyamat, hosszabb távon mindenki jól jár, mert a globalizáció haszna előbb-utóbb mindenhova, mindenkihez, talán még a legszegényebbekhez is „lecsurog” – ámbár ez nem egészen biztos.

b.) Társadalmi globalizáció

A business globalizációval párhuzamosan, s részben vele küzdve megindul azoknak a helyi, regionális és globális társadalmi intézményeknek a kiépülése, amelyek – globális szinten szervezve meg az emberi jogok, a munkához, az egészséghez, a biztonságos élethez való jogot – megvédik az embereket, társadalmakat a globalizálódó gazdasági erőkkel szemben. Az említett tüntetések ennek a társadalmi globalizálódásnak lehetnek jogos, de nem mindig szerencsés lépései, akciói.

c.) Globális anarchia

Ha nem épül ki az üzleti és társadalmi érdekek sikeres összjátéka, ha nem erősödik meg az emberekben egy, a jelenleginél igazságosabb, méltányosabb világ reménye, ha nem indul be egy globális tanulási folyamat, ha nem alakul ki fokozatosán valamiféle globális tudat és szolidaritás, ha nem épülnek ki a globális demokrácia intézményei, akkor elkerülhetetlenül kiéleződnek a nyertesek és a vesztesek közötti érdekellentétek és ellenérzések. Ha ez bekövetkezik, akkor pusztító anarchiához vezető láncreakció indulhat be a világban.

Szeptember 11-e minden eddiginél élesebben és drámaibban exponálta ezt a veszélyt. Ma már látjuk, sokkal jobban, mint eddig, hogy óriási a felelőssége a világ minden kormányának, országának, népének abban, hogy a globalizáció folyamata hogyan alakítja át a világot. A legtöbb teendője most a fejlett országok együttesének van, mert ehhez mindenki másnál több eszköz és lehetőség van a birtokukban.

*E-korszak: elektronikus kor –
F-korszak: a félelem kora?*

Az E-korszak helyett írhatnánk D- vagy I-korszakot (digitális kor, információs kor) az F-korszak helyett B-korszakot, a *bizonytalanság korát* értve alatta, vagy T-korszakot, a máris sokak által emlegetett *terrorizmus korát*.

Remélhetőleg csak a betűkkel való játék volna ez. De azért arra talán figyelmeztethetne minket ez a játék, hogy egy kicsit túlzottan is belekábultunk az agyonreklámozott E-, D- vagy I-korszak nagyszerűségébe, szédítő perspektíváiba. Abba – trivializálva a dolgot –, hogy zenél és faxot küld a hűtőszekrény, és mint annak idején a liba vagy a borjú, magától hazatalál az autónk. Persze számárság ilyesmit mondani, döresség kétségbe vonni az elektronikus, a digitális vagy az információs forradalom óriási jelentőségét. De számárság és felelőtlenség az is, ha abban hiszünk, hogy ezek a technikai eszközök és forradalmak az emberiség minden gondját és baját megoldják. Persze, nem mondta ezt így senki, de a nagy lelkesedésben mintha valahogy mégis csak ebbe az illúzióba ringattuk volna magunkat.

Az eszköz fontos, de az igazán fontos az, hogy mire használjuk. S ha már az információknál tartunk, hadd mondjam azt, hogy annak idején McLuhan tévedett. Mert nem a média az üzenet. A média csak eszköz. Az igazi kérdés az, hogy mit kezdünk vele, milyen üzeneteket küldünk vele egymásnak. Ha az IT-t, az információtechnológiát arra használjuk föl, legalábbis elsősorban, hogy minél többet tudjunk meg a világról és önmagunkról, s e tudás birtokában egy jobb és emberségesebb világot építsünk föl mindannyiunknak, akkor remek. Ha viszont e technológia elsősorban arra szolgál, hogy a rakéták és a bombák még biztosabban célba találjanak, s hogy a világon jelenleg működő mintegy tíz-húsz millió (vagy több) biztonsági

kamera helyett száz- vagy kétszázmillió vagy akár sokszorta több mindentudó kamera figyelje, merre járunk, mit csinálunk, akkor IT-lelkesedésünk erősen le fog lohadni. Félek, hogy mostani ijedelmünk – képzelettel élve – a célzóberendezések és a megfigyelő kamerák malmára hajtja a vizet.

Hagyományos civilizáció – fogyasztói civilizáció

Fogyasztói civilizáció – ???

Az elmúlt fél évszázad egyik legjelentősebb változása nem a gazdaságban, nem a politikában, nem a hatalmi erőviszonyok átrendeződésében zajlott le. Hanem a nyugati (és részben a globalizálódó) civilizációban vagy kultúrában. E változást úgy szokás leírni, hogy a hagyományos nyugati civilizáció fél évszázad leforgása alatt átalakult valamivé, amit jobb híján s egyelőre „fogyasztói civilizációnak” nevezünk. Gyökeres és drámai átalakulás volt ez; majdnem azt mondhatnám, hogy a feje tetejére állt a világ. A hagyományos civilizáció alapvető értékei, normái (Szeresd felebarátodat! Légy fegyelmetest! Korlátozd vágyaidat!) az ellentétükbe csaptak át (Teljesítsd ki önmagad! Élvezd az életet! Korlátlan szabadságra törj!). Az erősen közösségi, kommunikatív morál radikálisan individualista morállá, a közösség-központú magatartás személyiség-központú magatartássá, az aszkézisre hajló civilizáció hedonista civilizációvá, egy, a bűn-bűntudat-megváltás drámája körül forgó civilizáció az ártatlanság illúziójának civilizációjává alakult át.

Az elmúlt egy-két évtizedben már életünk meghatározó kerete volt ez az új civilizáció. Tudjuk, sok igaz és sok talmi érték van benne, segít is meg akadályozni minket abban, hogy életünket gazdagon kiteljesíthessük. Tele voltunk s vagyunk kétségekkel vele kapcsolatban, különösen, ha arra gondolunk, hogy az egész világba, a szegények világába is kisugárzik ez a civilizáció, és ott már többet rombol, mint épít. Rombolja az

amúgy is bomlófélben levő hagyományos kultúrákat, és ott, az adott körülmények között nem, vagy csak töredékesen kínál helyettük új, az életet gazdagabbá, emberibbé, elviselhetőbbé tevő kultúrát.

Ezek a kétségek most hirtelen drámai jelentőséget kaptak. Felmerül a kérdés: vajon ennek az új civilizációnak az üzenete, az életörömnél, az anyagi javak fontosságának, a hedonizmusnak, a radikális individualizmusnak az üzenete nem játszott-e szerepet annak a helyzetnek, szellemi és erkölcsi zűrzavarnak a kialakításában, vágyak, frusztrációk, indulatok gerjesztésében, amely közvetve egyik forrása lehet annak, ami most történik a világban?

Kérdés az is, hogy milyen hatással lesz szeptember 11-e és ami utána következik erre az új civilizációra, életformára, életszemléletre, morálra. Nem értékelődnek át a dolgok? Lesz-e helye egy esetleg most kialakuló új korszakban is az önfeledt, ártatlan életkedvnek és hedonizmusnak, a korlátlan szabadság élményének, az önnön személyiségünk körüli önfeledt forgásnak?

Nagy veszteség volna, ha háttérbe szorulnának ennek az új életformának az igazi értékei. A szabadság igénye és élménye, az emberi élet és személyiség mindenekfelett való tisztelete, a mindenre való nyitottság, az élet teljességének vágya és még sok minden más.

Ha a változás majd abban áll, hogy ez az esetleges történeti fordulat ráirányítja figyelmünket életünk törékenységre, az emberlét igazi fényeire és árnyaira, mások iránti felelősségünkre is, akkor mai szomorúságunkba öröm is vegyülhet.

Az viszont rettenetes volna, ha bármiféle keleti vagy nyugati, déli vagy északi fundamentalizmus seperné el a mai nyugati életformát, ha a morális felelősségre való hivatkozással próbálnának béklyókat helyezni az emberre, ha a társadalmi vagy nemzeti érdekekre hivatkozva csonkítanák meg szabad-

ságát, valamiféle szent vagy nem szent aszkézis nevében irtanák ki az örömet az életéből.

Vagy ha a félelem készítené életformájának megváltoztatására. Szívszorongató adat: egy szeptember 12-én készült Gallup felmérés szerint az amerikaiak 49 százaléka vélte úgy, hogy a terrortámadás következtében honfitársai meg fogják változtatni életmódjukat, életvitelüket. Igaz, egy másik kérdésre 69 százaléku mondta azt, hogy ők maguk nem fognak változtatni mindennapi szokásaikon, életmenetükön.

Az még nem föltétlen jelzi az életforma eseteleges megváltozását, hogy a diszkont áruházakban több fogy a konzervekből, tartós élelmiszerekből. Pusztán józan óvatosságra vall az is, hogy megnőtt a kereslet – a gyertyák iránt. Az már aggasztóbb, és hatással lehet az életformára is, hogy kevesebben váltanak repülőjegyet, mennek el nyaralni, vesznek mosógépet, autót, házat. És mit kezdjünk azzal a hírrel, hogy a narcisztikus fogyasztói civilizációban oly fontos kozmetikai cikkek, például arckrémekből és körömlakkokból is hirtelen leesett a kereslet?¹ Csökkenne az emberi személyiség, az emberi hiúság, az életöröm szerepe? A parfümreklámok varázsos ereje? De hogy ezt a nagyon is komoly témájú cikket egy kicsit derűsebb képpel fejezzem be: van egy kivétel. Szemben a kozmetikai cikkekkel, egyvalamiből jóval több fogyott, mint korábban. Fogkrémről. A nyugati életformának ehhez a fontos alkotóeleméhez úgy látszik mindenáron ragaszkodnak az emberek.

Fordulópont?

Fordulóponthoz érkeztünk szeptember 11-én? A világ már több évtizede folyó nagy átalakulásának jelentőségteljes és drámai napján. Mai tudásunk alapján minden valószínűség szerint igen. Mint láttuk, a változás

¹ Uchitelle, Louis (2001). Sales Drop and Spending Crawls as Uncertainty Grips Economy. *The New York Times*, szeptember 30.

több szakaszban és több pályán folyik, illetve a különféle elméletek és hipotézisek fényében többféleképpen írható le, többféleképpen értelmezhető. Oda kell figyelniük mindezekre a folyamatokra és mindezekre az értelmezési lehetőségekre. Mert választ kell keresnünk és kapnunk egy sor kérdésre.

Valóban új történeti korszak küszöbére érkezünk? Vagy épp csak zökkent egyet, nagyon fájdalmasan, az eddigi világ, és a dolgok lényegét tekintve folytathatjuk ott, ahol szeptember 11-ének reggelén abbahagytuk? Mi lesz a modernizáció és a posztmodernizáció folyamatának fontos értékeivel? Visszaözlennének-e életünkbe és világunkba az ideológiák, vagy meg tudjuk őrizni józan pragmatizmusunkat? Bezárkóznak vagy tovább nyílnak az emberi tudatok és társadalmak? Kiteljesedik-e a demokrácia a világban, vagy visszaszorul? Folytatódik-e megújulva a Pax Americana, vagy a *bellum omnium contra omnes* állapota következik el? A szabad világnak vagy az erődök világá-

nak kora előtt állunk? Kivirágzik-e a kultúrák és civilizációk sokfélesége, vagy egymás torjának esünk? Merre halad tovább a globalizáció: kialakul-e valamilyen jó egyensúly az üzleti és a társadalmi–emberi érdekek, a jó módú és a szegény országok között, vagy egymásnak feszülve éles konfliktusokba, akár anarchiába sodorják a világot? Szembe kerül-e egymással az emberi személyiség szabadsága és a közösségek érdeke, vagy szép harmóniába csengenek majd össze? Élvezhetjük-e a fogyasztói civilizáció kényelmét és az emberlét gazdag sokféleségét, vagy a kényszerű aszkézis hét szűk eszten-deje és bénító fegyelme következik el? Az építés vagy a rombolás, a félelem vagy a remény korszakának küszöbén állunk?

Tőlünk is függ, milyen választ ad majd e kérdésekre a történelem.

Kulcsszavak: szeptember 11, forgatókönyvek, prognózisok, globalizáció, történelem, jelenkor, jövőkutatás

